

О.В. Мельник, м. Київ

ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті обґрунтовується перспективні напрями вирішення теоретичних проблем професійної орієнтації учнівської молоді на основі тенденцій фундаменталізації, неперервності та зближення особистісно-діяльнісного підходу.

Ключові слова: професійна орієнтація, активно-позитивне ставлення особистості до себе та професії.

Значущість людини у процесі сучасного виробництва конкурентоспроможних товарів і послуг визначається її здатністю до генерування нових знань та інформації. Тому цілком закономірним видається те, що на зміну використання у виробництві некваліфікованої робочої сили або величезних матеріальних ресурсів і енергії, що не можуть дати високих результатів, приходять високі технології, які потребують творчих здібностей людини, її наполегливої і напруженої праці впродовж всього професійного життя. Саме цим протиріччям і визначається актуальність сучасних теоретичних і методичних досліджень проблеми професійного становлення та розвитку особистості, у яких невід'ємною складовою є її вільне, усвідомлене й обґрунтоване професійне самовизначення.

В основі згаданого вище процесу лежить прагнення людини до реалізації свого професійного потенціалу, досягнення нею вершин професійної майстерності у вчасно обраній сфері трудової діяльності. Реалізується така мета також і завдяки системи професійної орієнтації, яка покликана забезпечити умови для усвідомлення людиною свого ставлення до себе як майбутнього суб'єкта професійної праці та поведінки, що передбачає здійснення нею розгорнутого в часі й відносно самостійного пошуку професій з урахуванням, передусім, власних інтересів і можливостей, а лише згодом кон'юнктури ринку праці. Людина в сучасних умовах ринку праці має стати активним суб'єктом професійного самовизначення та саморозвитку, яка прагне досягнути вершин професійної майстерності, стати професіоналом своєї справи й

забезпечити в такий спосіб безпеку власної життєдіяльності та професійної праці.

Підтвердженням сформульованого нами вище положення можуть виступати результати фундаментальних досліджень вчених гуманістичного напрямку в становленні та розвитку особистості (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Божович, І. Бех, Б. Ломов, Є. Климов, Г. Костюк, О. Леонтьєв, В. М'ясищев, К. Платонов, Б. Теплов та ін.), в яких узагальнено розкривається цілісність всіх якостей людини (природних, індивідуальних, соціальних тощо), які забезпечують їй не лише свідоме ставлення до об'єктивного світу, а й свідоме ставлення до самої себе (самоставлення). Саме цим і розширюється уявлення про зміст активності особистості, її саморозвиток. Якраз у межах понять "ставлення" і "самоставлення" розкривається у всій значущості професіоналізм особистості як домінуючий фактор детермінації професійного саморозвитку, який забезпечує не лише проходження процесів самопізнання, самооцінки, самовизначення та самовдосконалення, а й саморозуміння та самоприйняття власної неповторності, яке перебуває в межах динамічних вимог ринку праці.

Метою статті є обґрунтування на основі тенденцій фундаменталізації освіти та неперервності у професійному становленні особистості сутності особистісно-діяльнісного підходу, який задає напрями структурування змісту професійної орієнтації старшокласників, відбір адекватних форм і методів його реалізації в умовах стрімких соціально-економічних змін.

Витоки проблеми формування готовності беруть початок з досліджень у галузі психології праці людини, які суттєво інтенсифікувалися в 50-ті роки минулого століття. На ці роки припадає початок індустріального періоду розвитку нашої держави, який вимагав забезпечення кваліфікованою робочою силою діюче на той час складне виробництво, техніку та технологію виготовлення продукції. Крім того, в ті часи потрібно було швидко відновлювати зруйнований у період Великої Вітчизняної Війни господарський комплекс країни, переорієнтовувати виробничу діяльність підприємств з військової техніки та зброї на виробництво товарів широкого вжитку, одночасно зберігаючи також і військовий потенціал. Таке соціальне замовлення зі специфічними умовами виконання окремих видів професійної праці, зміст і засоби діяльності яких

стрімко ускладнювалися, й актуалізувало експериментальні пошуки вивчення вченими проблеми готовності людини до праці.

Окреслені вище особливості професійної діяльності людини в умовах стрімкого науково-технічного розвитку й підвищення вимог професій до рівня її загальної і фахової готовності дали змогу нам дійти висновку, що для вирішення цієї проблеми в яким домінуючого підходу обирається функціональний, згідно з якого розгортання експериментальної роботи відбувалося з позиції вивчення професійних функцій фахівця та вимог, які вони висувають до людини. Результати таких досліджень (Б. Ананьєв, Ф. Гоноблін, М. Дьяченко, А. Кандибович, А. Ковальов, В. Левін, Н. Левітов, Л. Нерсесян, В. Пушкін, Є. Рутенберг, В. Ядов та ін.), здійснених згідно з цим підходом, дали змогу вченим виокремити тимчасову (ситуативну) і довготривалу (стійку) готовність, функціональну й особистісну, психологічну та практичну, загальну і спеціальну, готовність до розумової і фізичної праці, до окремих видів діяльності (трудова, спортивна), або у зв'язку з різними умовами її здійснення (екстремальні умови, звичні умови). Такий розподіл готовності людини, залежно від часових характеристик діяльності людини, змісту та умов її виконання, складав найважливішу передумову її успішної професійної праці. Таким чином зміст виконавських функцій у професії й покладался в основу професійного самовизначення особистості та формування в майбутніх спеціалістів фахової готовності: загальної, виконавські функції яких виявлялися важливими для переважної більшості професій і приймалися в якості універсальних, і спеціальної, професійно важливі якості яких необхідні для роботи тільки в конкретних умовах праці.

Але поєднання лише просторово-часових характеристик під час визначення й формування готовності людини до здійснення різних видів діяльності (тимчасова – ситуативна, довгострокова – стійка), змісту й умов їх виконання (екстремальні, монотонні тощо) не повною мірою забезпечували відповідну ефективність праці. Тому професійну готовність людини, сформовану на основі функціонального підходу, згодом починають розглядати не лише як набір (синтез, комплекс, сукупність, система) професійно важливих якостей, визначених за допомогою порівняння успішних і неуспішних професіоналів, а як активно-дієвий стан особистості, настанову на певну поведінку або ж змобілізованість сил для виконання завдання. Таким чином, у 50-ті роки минулого

століття під впливом сформованого соціального замовлення на кількість і якість працюючих, передусім у сфері матеріального виробництва, інтенсивно розгортаються дослідження проблеми готовності людини до виконання професійної праці. В ті часи (40 – 60 рр. ХХ ст.) в якості основного підходу обирається функціональний, за якого готовність розглядається у зв'язку з психічними функціями, формування яких вважається необхідним для досягнення високих результатів діяльності. Згідно цього підходу готовність людини визначається як її стан, настанова на певну поведінку або ж змобілізованість сил для виконання завдання. Оскільки універсальних професійних характеристик, які притаманні будь-якій професії, вченим виділити не вдалося, то готовність почали вивчати залежно від часових параметрів виконання різних видів роботи людини, змісту та умов її праці. Отримані результати поклалися в основу професійного самовизначення учнівської молоді та формування в майбутніх спеціалістів теоретичної та практичної готовності до визначеного виду діяльності з позиції професійних функцій фахівця та вимог, які вони висувають до людини. Вважалося, що таких знань, умінь і навичок буде достатньо для досягнення спеціалістом високих результатів праці.

Проте спроба вчених виділити універсальні критерії готовності індивіда до праці в межах лише функціонального підходу зазнала невдачу, оскільки в професіях, які передбачали, передусім, взаємодію людини з іншою людиною, групою або ж колективом, високого рівня сформованості професійно важливих якостей для ефективного виконання праці було недостатньо. В таких професіях надзвичайно важливими виявилися особистісні характеристики суб'єкта діяльності (інтереси, мотиви, цінності, погляди, переконання та ін.). Якраз це й стало підґрунтям для запровадження особистісного підходу під час вивчення проблеми готовності людини до виконання певної діяльності. Цей підхід дав змогу вченим зосередитися над проблемою формування, у поєднанні з професійною підготовкою, особистісних якостей (цілеспрямованості, наполегливості, відповідальності тощо), які в майбутньому й мали забезпечити ефективне виконання визначеної діяльності. При цьому групи таких якостей для кожної професії були різними, а їхній набір залежав від просторово-часових характеристик означеної готовності та умов виконання діяльності.

Означене нами вище свідчить і підтверджує тезу про те, що в дослідженнях проблеми формування “готовності” на зміну функціональному підходу приходять особистісний. Згідно з цим підходом готовність розглядається як динамічна характеристика особистості, становлення якої у певному віці під впливом навчання та виховання призводить до появи в структурі відповідного особистісного утворення, яке й складає суть необхідних передумов успішної професійної праці. В структурі цього новоутворення в психолого-педагогічних дослідженнях виділяються психічні процеси, стани та якості особистості, а безпосередньо поняття “готовність” вчені (О. Асмолов, Л. Божович, В. М’ясищев, К. Платонов та ін.) визначають як сукупність (синтез, система, набір) якостей і властивостей особистості, необхідних для продуктивного виконання діяльності.

Проте в сучасних умовах згаданої вище теоретичної позиції виявляється недостатньо. Обґрунтуємо це твердження. Прискорення темпів науково-технічного прогресу, зміна співвідношення кількості працюючих у сфері виробництва товарів і послуг, підвищення вимог ринку праці до особистісних характеристик і рівня фахової готовності спеціалістів у переважній більшості професій, впровадження у виробничі процеси інформаційно-комунікаційних технологій, поява нових професій та стрімке знецінення робітничої праці, потреба в постійному професійному самовдосконаленні та інтеграція ринку праці у світові цивілізаційні процеси кардинально вплинули на зміст і структуру формування в учнівської молоді готовності до активного життя та майбутньої професійної діяльності. Такі тенденції впродовж останніх років постійно вимагають змін у змісті, формах та методах профорієнтаційної роботи. Сучасному суспільству потрібен не лише ефективний виконавець професійних функцій а, насамперед, професіонал з високою загальнолюдською культурою й етикою діяльності, здатний до постійного професійного саморозвитку і самовдосконалення.

Згадане вище протиріччя вимагає, передусім, нових теоретико-методологічних підходів, якими на початку XXI століття стали фундаменталізація освіти, неперервність професійного розвитку, зближення особистісного та діяльнісного підходів у формуванні готовності зростаючої особистості до активної діяльності в умовах ринку праці й досягнення в майбутньому високих соціально-професійних стандартів. Розкриємо зміст цих

теоретико-методологічних підходів і розпочнемо з неперервності професійного становлення професіонала. Незважаючи на теоретичну і практичну значущість функціонального та особистісного підходів, згідно з якими пізнання, свідомість і психіка розглядалися як атрибути відображення, а людина виступала в якості передавача знань і виконавця заздалегідь чітко визначених функцій, вони виявилися обмеженими під час створення дієвої моделі формування професіонала, здатного до професійної діяльності в мовах швидких змін. Адаже сталося так, що експериментально виокремлені професійно-важливі якості через порівняння їх сформованості у досвідчених спеціалістів (згідно з функціональним підходом) та особистісні характеристики (визначені в межах особистісного підходу) не забезпечували достатньої ефективності такої діяльності в інших. Крім того, їх формування у процесі навчання не гарантувало успішне оволодіння ними і виконання в майбутньому професійної праці. Не підтверджувалася також припущення про те, що такі якості, сформовані в зростаючій особистості, згодом обов'язково забезпечать досягнення нею професійної майстерності.

Звичайно, ці результати виявлялися надзвичайно важливими для структурування змісту формування в учнівської молоді готовності до професійного самовизначення і майбутньої професійної праці. Як наголошує І. Бех, під час виділення професійно важливих якостей фахівця вчені зосереджувалися, передусім, на фіксації зрушень у свідомості особистості, які задавалися зовнішніми умовами [2, с. 247]. Проблема "готовності", за умов визначення причинно-наслідкових детермінант професійного розвитку людини, перебувала лише у межах категорії свідомість, завдяки якій кількісні й якісні професійні характеристики вирішувалися організованою системою відбору та професійного навчання [2, с. 249].

Проте, незважаючи на обмеженість таких підходів окремо один від одного, результати досліджень призвели до розробки періодизацій професійного становлення особистості, які дозволили вченим і практикам диференційовано підходити до проблем формування такої готовності. Розроблення таких періодизацій, на нашу думку, й спонукало дослідників зосередитися над проблемою орієнтації школярів на різноманітні професії. Ці дослідження спрямовувалися, переважно, на формування в учнівської молоді професійних інтересів, мотивів,

спрямованості та найпростіших вмінь. З іншого боку, закріплені в останні роки нормативними документами держави кардинальні зміни функціонування загальноосвітньої та вищої школи, запровадження профільного навчання, зміна навчальних планів і програм загальноосвітньої підготовки учнів, варіативність, диференціація та індивідуалізація пізнавально-перетворювальної діяльності, розширення кількості курсів за вибором тощо актуалізували проблему, названу вченими “навчання впродовж життя”.

Цілком очевидним, наголошує В. Кремень, що розвиток людства набирає все більш динамічного характеру. Про це свідчить аналіз будь-якої сфери суспільного життя. Зміна ідей, знань, технологій відбувається швидше, ніж зміна людського покоління. А це означає, доводить вчений, що при звичайній, традиційній освіті навчити людину на все життя неможливо не тільки в гарній школі, а й у кращому університеті. Тому що здобуті у навчальному закладі знання не обов’язково будуть актуальними в житті і навпаки, – обов’язково з’являться нові знання, без яких фахівець не буде ефективним ... [3, с. 11]. І згодом В. Кремень пропонує такі варіанти рішення проблеми: “поряд із засвоєнням базових знань перед сучасною освітою все більше постає завдання навчити самостійно оволодівати новими знаннями та інформацією, навчити вчитися, виробити потребу в навчанні впродовж життя ... У сучасних умовах істотно актуалізується ще одна функція навчального процесу – навчити використовувати здобуті знання у своїй практичній діяльності ...” [3, с. 12 – 13].

Зважаючи на означене вище положення ми приходимо до висновку, що готовність не є сталою, вона динамічна. Адже структура професійної діяльності людини не є сталою. При цьому змінюється в цій діяльності одночасно і професія і особистість, яка знаходить у ній все нові способи дій, нові смисли і цінності. Варто відзначити, що визначення такої характеристики готовності як динамічність проявляється в будь-якій професії. Адже кожна з них не є чітко закріпленою на тривалий час соціально-професійними стандартами. Професійно важливі якості спеціаліста щоразу коригуються ринком праці, технологіями виробництва, змістом та умовами його діяльності і не лише в межах конкретного робочого місця. На структуру, зміст і оплату праці впливають регіональні, загальнодержавні

та глобалізаційні процеси. Саме тому, на нашу думку, готовність є динамічною характеристикою, а отримані профорієнтаційні знання та сформовані професіографічно-дослідницькі вміння складають підґрунтя лише для професійного самовдосконалення особистості в майбутньому. Розкрита нами вище особливість згаданої готовності, для якої є характерним динамізм і яка потребує від особистості фундаментальних (або базових) профорієнтаційних знань, складає основу для неперервного професійного зростання і самовдосконалення в майбутній професії. В цьому, на нашу думку, й виявляється фундаменталізація професійної орієнтації, зміст та засоби якої мають спрямовуватися на формування системи базових (ключових) характеристик, або ж компетенцій, необхідних для успішного становлення професіонала впродовж всього професійного життя. Їх емпіричне визначення ще потребує осмислення і тривалих теоретико-експериментальних досліджень.

Продовжимо характеристику сучасних теоретико-методологічних підходів з тенденції зближення особистісного та діяльнісного підходів у становленні майбутнього професіонала. Основою для розуміння професійного становлення особистості на основі особистісно-діяльнісного підходу є праці вчених (Б. Ананьєва, А. Асмолов, Л. Божович, І. Ільїн, О. Леонтьєв, К. Платонов, С. Рубінштейн, В. Шадриков та ін.), в яких стверджується про розвиток здібностей у діяльності. Такому розвитку властива “потенційність” та “актуальність”. При цьому потенційність визначається як система індивідуальних і неповторних ресурсів та резервів особистості, які можуть виявитися та реалізуватися в певних умовах середовища розвитку. Це можливості, що можуть бути використані для досягнення певної мети. Актуальність у професійному розвитку характеризується вимогами соціального середовища, яким прагне відповідати особистість. Тобто зростаючі вимоги професійного середовища набувають характеру актуальних й у певний час активізують самодіяльність особистості для досягнення нею відповідності у протиріччі “особистість – професія”. Згадані положення свідчать про те, що готовність до діяльності виступає одночасно як складова свідомості та самосвідомості особистості, які забезпечують їй адекватне відображення професійного середовища й самої себе в ньому. Якраз процеси самосвідомості забезпечують ставлення до себе як до суб’єкта професійної праці з певною системою

цінностей і смислів своєї активності. Завдяки такому ставленню до самої себе і свого місця в майбутньому професійному середовищі, особистість перетворюється в суб'єкта діяльності з розвиненими вольовими якостями, здатністю приймати рішення і здійснювати моральні вчинки, метою яких є досягнення такого рівня саморозвитку, який буде відповідати заданим соціально-професійним стандартам професії. Саме в цьому й виявляється значущість та сутність особистісно-діяльнісного підходу, який задає напрями вдосконалення професійної орієнтації зростаючої особистості, структурування змісту та систематизацію форм і методів, залежно від сутнісних джерел саморозвитку особистості, її природженого прагнення зайняти місце рівноправного партнера в суспільних процесах.

Головна ідея такого розуміння готовності полягає в тому, що вона набуває в процесі формування особистісного смислу і стає, за визначенням А. Асмолова [1], “значенням-для-мене”. Принципова новизна такого теоретико-методологічного підходу полягає в тому, що обов'язково враховується не лише свідоме ставлення особистості до об'єктивного світу, а й свідоме ставлення до самої себе (самоствавлення). Якраз у межах понять “ставлення” і “самоствавлення” розкривається у всій значущості становлення професіонала, що передбачає не лише проходження процесів самопізнання, самооцінки та самовдосконалення, а й саморозуміння та самоприйняття ним власної неповторності та самоцінності, які формуються в різних видах соціально значущої діяльності (предметній, пізнавальній, громадській та ін.).

Підкреслимо, традиційно основними засобами, які формують особистість, вважали приписи, вимоги, правила й інструкції як форми соціальної дії на особистість. Тому людину розглядали об'єктом профорієнтаційного впливу – за допомогою цілеспрямованої організації системи обмежень або заохочень здійснювалося цілеспрямоване профорієнтаційне управління рухом робочої сили. А пояснювальний принцип такого руху розкривав на основі виявлення причинно-наслідкових зв'язків об'єктивні закономірності онтологічного просування особистості до вершини професійного розвитку. Такий детермінізм зосереджувався, передусім, на фіксації зрушень у свідомості особистості, які задавалися зовнішніми умовами, соціальним середовищем і цілеспрямованим навчанням і вихованням. Проблема професіоналізації особистості та професійного

самовизначення як її етапу, за умов визначення причинно-наслідкових детермінант розвитку психіки людини, перебувала лише у межах категорії свідомість, завдяки якій забезпечувалося усвідомлене ставлення людини до світу професій й свого місця в ньому.

Означене нами вище положення призводило до розуміння особистості як пасивної істоти, яка відповідає лише на зовнішні впливи. Така пасивність людини й ставила її у положення “гвинтика” державно-виробничої машини, складового, але не найважливішого, елемента продуктивних сил і виробничого потенціалу держави. Особистість виступала в такому середовищі її продуктом, кількісні й якісні професійні характеристики якої задавалися системою навчання й виховання (функціональний та особистісний підходи). При цьому вважалося, що суспільство, передусім, впливає на індивіда, а особистість як член суспільства виконує задані ним функції та ролі. Тобто в системі навчання і виховання особистість виступала об’єктом впливу, а відповідним чином організоване середовище розвитку мало обов’язково забезпечити її заздалегідь визначеним рівнем знань, сформованими поглядами, ідеями, переконаннями й т. д. Проблема дослідження професійного самовизначення особистості підпорядковувалася також такій меті – усвідомлення значущості вимог середовища й свідомого ставлення до визначених суспільством ідеологічних норм, правил і приписів у професійній діяльності та спілкуванні. Тому й досліджувалася, зазвичай, відокремлено функціональні та особистісні характеристики особистості, сформованість яких забезпечувала свідоме ставлення до вибору майбутньої професії, передусім, на основі потреби суспільства, а лише згодом з урахуванням бажання і можливостей дитини.

Закономірно, в умовах ринку праці головний акцент у системі професійної орієнтації зміщується на активність особистості, свободу вибору нею напряду професійного зростання, суворе дотримання правових та моральних правил ділової активності, та, одночасно, повну відповідальність за результати та наслідки своєї напруженої праці й творчої професійної самодіяльності. Забезпечити це в змозі особистісно-діяльнісного система професійної орієнтації дітей, молоді та дорослих, яка завдяки формуванню активно-позитивного ставлення до професії, забезпечує одночасно через практичну діяльність розвиток знань та базових (фундаментальних) вмінь і необхідних в майбутньому професійно важливих якостей.

Література

1. Асмолов, А.Г. Личность как предмет психологического исследования / А. Г. Асмолов. – М., 1984. – 104 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. / І. Д. Бех. – К. : “Либідь”, 2003. – Кн. 1.: Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади – 280 с.; Кн. 2.: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
3. Збірник наукових праць до 15-річчя АПН України у 5 томах “Педагогічна і психологічна науки в Україні” / [Ред. рада В. Г. Кремень, В. М. Мадзігон, О. Я. Савченко та ін.]. – Том 1.: Теорія та історія педагогіки. – К. : “Педагогічна думка” , 2007. – 360 с.

В статье обосновываются перспективные направления решения теоретических проблем профессиональной ориентации учащейся молодежи на основании тенденций фундаментализации, непрерывности и соединения личностного и деятельностного подходов.

Ключевые слова: *професійна орієнтація, активне ставлення особистості до себе і до професії.*

In the article perspective directions of decision of theoretical problems of professional orientation of studying young people are grounded on the basis of tendencies of fundamentalizacii, continuity and connection of personality and deyatel'nostnogo approaches.

Key words: *professional orientation, active relations of personality to itself and to the profession.*